

Історія і сучасний стан дослідження філіграней паперу Острозької Біблії

Острозька Біблія 1581 р. є знаковою сакральною пам'яткою не тільки для українців, православних, загалом християн, а й займає почесне місце в гуманітарному розвитку людської цивілізації. Попри те, що Острозька Біблія також є найбільш досліджуваною пам'яткою української друкованої книжності, – бібліографія присвячених їй публікацій нараховує десятки, а то й сотні тисяч позицій, кількість недостатньо досліджених питань значно переважає кількість вичерпно досліджених. Вона таїть багатющий матеріал для текстологів, бібліїстів, книгознавців, мистецтвознавців та багатьох інших спеціалістів гуманітарного профілю. Серед недостатньо вивчених до нашого часу належить і питання про походження паперу пам'ятки та дослідження його водяних знаків як джерела вивчення історії її підготовки до друку та публікації.

Необхідність та актуальність вивчення водяних знаків паперу Біблії 1581 р. багаторазово констатувалася вченими. Зокрема, провідний російський дослідник кириличної книги Є. Л. Немировський ще у 1974 р. писав: «Було б дуже важливо вивчити розподіл паперу в окремих примірниках Острозької Біблії. Не виключено, що це дозволить встановити послідовність друку окремих розділів книги» [18, с. 150]. У більш ранній публікації 1964 р. український філігранолог та історик О. Я. Мацюк зазначав: «Наступний перегляд <водяних знаків – Н. Б.> дав би, очевидно, нові відомості про папір цього видання» [14, с. 43].

Водяні знаки паперу Острозької Біблії упродовж більш ніж 150 років були предметом дослідження як філігранологів, так й істориків книги. Очевидно, першопрохідцем на цій ниві варто вважати російського дослідника Корнелія Яковича Тромоніна (?–1847). В його альбомі, що вийшов друком 1844 р., вміщено зображення 30 філіграней 13 сюжетів, виявлених на папері Острозької Біблії [19, № 388–414; 846–847, 1012]. Серед них – Підкова без картуша, Новіна, Топор маленький без картуша, Топор під півмісяцем, Абданк у картуші, Єліта у картуші, Лебідь у картуші, Ангел у картуші, Юноша (або Агнець), Козел, Ястжембец у щиті із завітками, Літера S у картуші¹. Декілька знаків, що зустрічаються на папері Острозької Біблії, співставлені тут із іншими документами. Приналежність філіграней Острозькій Біблії 1581 г. (чомусь названо

¹ До всіх філіграней ми намагаємося використати упродовж публікації одні й ті ж уніфіковані назви.

«Печатная Библия. Острогъ. 1582» [19, с. 14]) вказано як у таблиці, так іноді поряд із зображеннями знаків.

У дослідженні російського історика, джерелознавця та філігранолога Миколи Петровича Лихачова (1862-1936) у додатку [10, с. 102, 103] вміщено філіграні Острозької Біблії із посиланням на роботу К. Я. Тромоніна [19]. Серед них – Підкова з хрестом без картуша, Єліта у лінійному картуші двох видів, Ястжембец у картуші під короною, Лебідь у лінійному картуші, Новіна. Відомості, що стосуються цих знаків, включені до іншого дослідження М. П. Лихачова – зокрема, у рубриках предметного покажчика [11, № 539, с. 135], із посиланням на відповідні номери знаків за альбомом знову ж таки К. Я. Тромоніна [19].

Литовський філігранолог, історик та книгознавець Едмундас Лауцявічюс (1906-1972) зафіксував водяні знаки одного примірника Острозької Біблії 1581 р. із збірки Наукової бібліотеки Вільнюського університету [22, № 1025, 1118, 1440, 1512, 1794, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2706]. Перелік цих знаків внесений у додаток, де перераховано всі відображені в альбомі друковані видання [23, с. 246]. Дослідник виявив та включив до альбому зображення філіграней 8 сюжетів – Абданк, Ястжембец під короною, Новіна, Ангел, Єліта, Свенциц без щита, Підкова з хрестом без картуша (5 варіантів), Ястжембец під митрою. Праця Е. Лауцявічюса важлива для дослідників філіграней видань І. Федорова, зокрема Острозької Біблії й тим, що найбільш повно у порівнянні з іншими подібними публікаціями фіксує той папір, що в останніх десятиліттях XVI ст. побутував в українських землях.

Львівський історик та мистецтвознавець Мечислав Гембарович (1893-1984) розглядав питання про приналежність водяного знаку у вигляді латинської літери S, що виявлений на папері видань І. Федорова, в тому числі Острозької Біблії, українській папірні в Новоставі під Луцьком [21, S. 52].

Найповніше відомості про філіграні Біблії 1581 р. висвітлені українським філігранологом та істориком паперу Орестом Ярославовичем Мацюком (1932-1999). У двох його ґрунтовних статтях, присвячених аналізу паперу видань І. Федорова [14; 13], попри їх загалом невеликий обсяг, вміщено систематизовану інформацію про філіграні паперу видань Івана Федорова, зокрема, й останнього з них – острозької Біблії.

У статті 1964 р. представлено матеріал, зібраний на основі аналізу примірників видань І. Федорова із п'яти львівських книгосховищ. Крім того, О. Я. Мацюк зафіксував зображення цих водяних знаків – Єліта (6 вар.), Топор маленький без картуша (2 вар.), Топор без картуша під

півмісяцем (8 вар.), Топор в картуші під короною (2 вар.), Лебідь під короною (3 вар.), Лебідь без корони (1 вар.), Абданк (3 вар.), Ангел (3 вар.), Ястжембец під короною (1 вар.), Ястжембец під митрою (1 вар.), Свенчиц у картуші (1 вар.), Свенчиц без картуша (1 вар.), Новіна (2 вар.), Юноша більший під короною (1 вар.), Юноша менший нечітка (2 вар.), Підкова з хрестом (4 вар.), Козел у картуші без корони (2 вар.), Козел у картуші під короною (2 вар.), Орел (1 вар.), Леварт (1 вар.), Літера S під короною (1 вар.), Три лілії під короною (1 варіант), усього 49 водяних знаків 20 видів. Загалом, тут зафіксовано всі філіграні, окрім знаку Кабан. Відмітимо також, що нам не вдалося виявити в переглянутих примірниках водяного знаку із зображенням трьох лілій.

Усього, на його думку, для публікації пам'ятки було використано продукцію 18 різних папірень. Тут же вміщено інформацію про походження частини із зафіксованих водяних знаків – на думку дослідника, вони виготовлялися переважно млинами Краківщини. До зарубіжних О. Я. Мацюк відносить знаки Три лілії, вважаючи цей папір голландським, та літера S в картуші, визначаючи знак як угорський. У цій же публікації О. Я. Мацюк висловив цікаве зауваження щодо використання паперу зі знаком Лебідь: «Поява цього паперу в Біблії – дуже загадкова... Серед знаків є і такі варіанти, які з'являються не раніше 1588 р. Можливо, це як раз ті дефектні примірники, які І. Федоров привіз із Острога до Львова і які були додруковані після його смерті. Це питання потребує подальшого дослідження його видань» [14, с. 45].

У російськомовній публікації О. Я. Мацюка 1981 р. про папір видань І. Федорова [412] філіграні вже згруповані за системою Ш. Бріке [518], тобто за типами зображень. Окрім львівських примірників автор дослідив водяні знаки стародруків зі збірок Києва, Острога та Вільнюса. Відтак йому вдалося дещо збільшити кількість виявлених близьких варіантів. Непересічне значення мають перезняті і опубліковані О. Я. Мацюком зображення філіграней зі збереженням їхніх розмірів (опубліковані у розмірі 1/2 від натуральної величини), крім того, вказано місцезнаходження примірників, де їх виявлено, однак, на жаль, без покликів на конкретні аркуші.

У публікації 1984 р. зафіксовано знаки Новіна (2 варіанти), Три лілії під короною (1 вар.), Свенчиц у картуші (2 вар.), Свенчиц без картуша (1 вар.), Підкова маленька (1 вар.), Топор під півмісяцем (14 вар.), Топор маленький (5 вар.), Топор в картуші під короною (3 вар.), Лебідь без корони (2 вар.), Лебідь під короною (4 вар.), Леварт (3 вар.), Юноша більший (2 вар.), Юноша менший (3 вар.), Козел під короною (3 вар.), Козел без корони (4 вар.), Ангел (4 вар.), Підкова з хрестом (5 вар.),

Остоя (1 вар.), Ястжембец під короною (1 вар.), Ястжембец під митрою (2 вар.), Єліта (9 вар.), Абданк (6 вар.), всього 78 зображень 22 знаків 15 сюжетів.

Варіанти філіграні Єліта із примірників Острозької Біблії львівських збірок О. Я. Мащок включив до альбому українських філіграней XVI – початку XX ст. [16, № 49-51, с. 269, № 250-252, с. 272], оскільки вважав, що цими водяними знаками маркувала свій папір українська папірня у Лівчицях під Львовом. Тут же вміщено відомості про історію діяльності Лівчицької папірні [16, с. 29-30, 48]. Інформацію про цю ж папірню включено до монографії з історії українського паперу [15, с. 52-53], де подано й історіографію вивчення її діяльності.

Український книгознавець та мистецтвознавець Яким Прохорович Запаско (1923-2007) із посиланням на публікацію О. Я. Мащока 1964 р. [415] висловив декілька зауважень щодо паперу Острозької Біблії, зокрема, зазначив: «Книга надрукована на папері з 18 різних папірень..., переважно місцевих і польських. Крім водяних знаків, що вже були у попередніх друках І. Федорова, є і нові філіграні. Використано також папір угорського та голландського виробництва» [7, с. 38]. На жаль, дослідник не вказав, які саме водяні знаки, на його думку, мали угорське та голландське походження.

Провідний російський книгознавець Євген Львович Немировський у дослідженнях, присвячених життєдіяльності та доробку І. Федорова, умістив систематизовану інформацію про водяні знаки, виявлені на папері Острозької Біблії 1581 р. [18, с. 149-150; 17, с. 297-298]. Окрім того, у присвяченому І. Федорову енциклопедичному виданні, дослідник перепублікував зображення водяних знаків зі статті О. Я. Мащока 1964 р.

Використаний для друкування Біблії 1581 р. папір охарактеризований у монографічному дослідженні українського історика, книгознавця та бібліографа Ярослава Дмитровича Ісаєвича (1936-2010), присвяченому діяльності першодрукаря І. Федорова в Україні [9, с. 100]. Із посиланням на публікацію О. Я. Мащока дослідник відзначив, що в 20 примірниках пам'ятки виявлено папір з 18 різними типами філіграней. Я. Д. Ісаєвич прийшов до висновку, що папір закупували не тільки у його виробників, але і у купців, таким чином збираючи папір різного походження та «нагромаджували його упродовж тривалого часу» [9, с. 100]. Оразу ж відмітимо, що наші дослідження не підтверджують тезу про тривале збирання паперу для друку. Дослідник розглянув питання про походження паперу книжкової пам'ятки, відзначивши, що при друкуванні Острозької Біблії 1581 р. використано продукцію

Історія і сучасний стан дослідження філіграней паперу острозької Біблії

папірень України (Лівчиці, Новостав), Польщі (Кшешовичі, Краків) Білорусі (Могильов), також угорського та голландського походження.

У статті польського історика паперу та філігранолога Влодзімежа Будки (1894-1977) з історії папірень на руських землях Речі Посполитої відзначено водяні знаки примірника Біблії із Бібліотеки Чарторизьких у Кракові. Це знаки: Лебідь, Юноша під інфулою, Леварт, Новіна, Козел Шарфенбергів, Ястжембец під інфулою, Ангел (герб Бжега), Топор, Абданк, Одноголовий орел, Єліта [20, s. 217]. Стосовно іншого примірника Біблії з Ягелонської бібліотеки він додає, що тут немає знаків Ангел, Орел та Єліта, натомість є філігрань у вигляді літери S [20, s. 221].

Водяні знаки чотирьох примірників Острозької Біблії 1581 р. посторінково зафіксовані українським книгознавцем Ігорем Яковичем Лосієвським у каталозі видань І. Федорова и П. Мстиславця із харківських збірок [12, с. 8-10]. Відмітимо велике значення публікації І. Я. Лосієвського для книгознавців та бібліографів, оскільки укладений ним каталог започаткував традицію включення до попримірникового опису стародруків виявлених на їхніх аркушах водяних знаків.

До історіографії дослідження паперу Острозької Біблії, як виявилось, можна залучити й електронні ресурси. На сайті «Цифровая библиотека «Книжные памятники Сибири» [24] розміщено описи видань І. Федорова з фондів Музею книги ГПНТБ СО РАН (Новосибірськ). Автори науково-бібліографічного опису – О. І. Дергачова-Скоп, О. Ю. Бородіхін, а також А. В. Шабанов, що здійснив обробку зображень. Тут вміщено опис філіграней примірника Острозької Біблії [25] зі збірки І. Тихомирова. Серед знаків Абданк (2 вар.), Гоздава (1 вар.), Єліта (2 вар.), Козел під короною (1 вар.), Новіна (1 вар.), Підкова з хрестом без картуша (4 вар.), Топор під півмісяцем без картуша (3 вар.), Топор навкіс у картуші (1 вар.), Топор маленький навкіс без картуша (2 вар.), Янгол (1 вар., не розшифроване), Юноша (2 вар., назв. «геральдическое животное»), Свенциц під короною (1 вар.), Лебідь без корони (1 вар.), Орел (1 вар.). Забігаючи вперед, зазначимо, що перелік філіграней та їх зображення свідчать на представлення у збірці примірника із тим варіантом паперу, який ми класифікували як другий варіант.

Нові відомості про філіграні паперу видань І. Федорова та П. Мстиславця, і в тому числі Острозької Біблії 1581 р., вміщено в декількох наших публікаціях. Дослідження проведене шляхом вивчення філіграней паперу 65 примірників Біблії зі збірок Києва, Москви, Львова, Харкова та Острога. Основні відомості про виявлені водяні знаки, їх кількісне співвідношення в межах видання та окремих примірників

зафіксовані в статтях 2010-2011 р. [6; 3]. Насамперед, нам вперше вдалося встановити, що сукупність примірників розпалася за набором певних водяних знаків на дві окремі групи. Оскільки одна з груп представлена меншою кількістю примірників, умовно вважатимемо її першим варіантом. Тут використано водяні знаки приблизно у такому співвідношенні: Ястжембец у картуші під короною – 40%, Топор у картуші під короною – 14%, Ястжембец у картуші під митрою – 10%, Новіна – 10%, Леварт – 9%, Козел більший під короною – 8%, Юноша більший під короною – 4%, Підкова маленька без картуша – 2%, Лебідь під короною – 2%, Топор маленький без обрамлення навкіс – 1%, Топор у картуші навкіс – 1%, Орел без картуша – 0,5%. До другої групи належать примірники, надруковані на папері із суттєво відмінними водяними знаками: Підкова маленька з хрестом без картуша – 50%, Топор під півмісяцем без картуша – 32%, Юноша (Агнець) – 5%, Абданк – 3%, Новіна – 2%, Козел – 2%, Ангел – 1%, Лебідь (Дунін) – 1%, Орел – 1,5%, Леварт – 0,5%, Свенциц – 0,5%, Єліта – 1%, Ястжембец під короною – 0,5%, Гоздава – 0,5%, Остоя – 0,5%, Літера S – 0,3%, Кабан – 0,05%.

Загалом ці знаки відомі дослідникам, їх зображення фіксувалися хоча б в одній із проаналізованих вище публікацій, найвичерпніше, як ми зазначали, у дослідженнях О. Я. Мащока. Однак, нам вдалося додатково віднайти один рідкісний знак Кабан, виявлений 2 рази у двох примірниках, в обох випадках на парі аркушів 189/190 другого рахунку.

Аналіз комплексів водяних знаків 65 примірників Острозької Біблії 1581 р. показав, що водяні знаки першого варіанту мають 13 примірників, що складає приблизно п'яту частину від переглянутих, водяні знаки другого варіанту мають 49 примірників – три чверті, тобто 75%, у 5 примірників (6%) різні частини належать до різних варіантів. Детальніший аналіз паперу кожної із частин Біблії, тобто аркушів кожної із шести пагінацій, свідчить, що у межах одного примірника різні частини можуть належати до різних варіантів, а також у складі варіанту, що переважає, є вкраплення (іноді усього кілька аркушів) іншого варіанту.

Складнішим виявилось з'ясування питання, з чим само пов'язані такі відмінності паперу між двома групами примірників. Порівняння примірників різних варіантів паперу із зафіксованими у публікації А. С. Зьорнової варіантами редакції тексту [8, с. 92-98] не продемонструвало закріплення відредагованого тексту за одним із двох варіантів паперу. Також безуспішним був пошук відмінностей у наборі аркушів, надрукованих на папері, що співвідноситься із різними варіантами. В обох варіантах трапляються аркуші із первинним

текстом і текстом, в який внесено редакційні правки. Тому питання про причини друкування двох варіантів на двох різних наборах паперу так і залишається нез'ясованим до цього часу. Ми висловили гіпотезу про поставання двох видів паперу внаслідок їх окремої закупівлі коштами власника друкарні князя Костянтина Острозького та друкаря Івана Федорова. Оскільки папір був дорогим матеріалом, і основні витрати на видання книги припадали саме на його закупівлю, можливо, князь К. Острозький і друкар І. Федоров купували папір кожен окремо, позиціонуючи себе як рівноправні співвласники надрукованого тиражу. Це цілком вірогідно у контексті того, що І. Федоров у післямосковський період (а можливо, і у московський також) поводив себе як самостійний видавець та підприємець. Можливо, такі ж причини наявності встановлених нами двох видів паперу (з філігранями і без них) у вільнюському Євангелії 1575 р., де мала місце така ж паритетність у стосунках П. Мстиславця і братів Мамоничів. Вочевидь, подібні припущення потребують подальших пошуків хоча б опосередкованих документальних підтверджень.

У публікації 2011 р. про примірники Острозької Біблії в одному із додатків ми вмістили розпис філіграней двох примірників збірки НБУВ, що представляють два різних варіанти паперу [3, с. 189-190]. Повний розпис філіграней 18 примірників Острозької Біблії включений до попримірникового каталогу видань І. Федорова та П. Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [1]. В цьому ж каталозі розглянуто питання про співвідношення варіантності примірників за трьома параметрами – датуванням післямови / філігранями паперу / варіантами друку та оформлення. Представлені у вигляді таблиці відомості щодо 18 примірників не продемонстрували відповідності між собою цих компонентів [1, с. 18], навпаки, швидше свідчать про випадкове співвідношення зазначених параметрів у різних примірниках Острозької Біблії.

Окрему публікацію ми присвятили дослідженню походження всіх видів виявленого в складі Острозької Біблії паперу [5]. Аналіз походження філіграней свідчить, що переважна більшість паперу має чітко локалізоване походження із підкарпівських папірень. Можливо, й інші знаки, походження яких локалізується в інших регіонах Польщі, також варто шукати в околицях Кракова.

До дослідження філіграней Острозької Біблії можна долучити й наші публікації про папір так званих «вільнюських аркушів». Йдеться про уривок Старого Завіту, що складається із 48 аркушів, із 133 по 180 III рахунку та включає тексти книги пророка Єзекиїля

та 12 т. зв. «малих пророків». Серед дослідників він відомий під назвою «віленських (або вільнюських) аркушів», оскільки жодних документальних відомостей про походження додруку немає, а найбільш поширеною є гіпотеза стосовно його друкування у вільнюській друкарні Мамоничів близько 1595 р. після придбання ними у спадкоємців І. Федорова неповних примірників Острозької Біблії 1581 р.

У статті 2004 р., присвяченій аналізу примірника Острозької Біблії із «вільнюськими аркушами» із фондів НБУВ, було вперше введено в науковий обіг водяні знаки паперу цього примірника [4]. Розширити коло вивчення водяних знаків «вільнюських аркушів» дозволило дослідження ще двох примірників «вільнюських аркушів» зі збірок Москви (Російська державна бібліотека) та Львова (Наукова бібліотека Львівського національного ун-ту) [2]. На папері трьох комплектів «вільнюських аркушів» було виявлено філіграні п'яти сюжетів у такому співвідношенні: Сліга – 25% від загальної кількості паперу, Топор під півмісяцем – 24%, Леварт – 11%, Любич – 4%, Абданк – 1%, аркуші без філіграней – 22%. Синхронне чергування водяних знаків у всіх трьох примірниках засвідчує закупівлю паперу щонайменше трьома партіями, причому в двох перших партіях був папір з двома різними філігранями. Тобто, закупівля здійснювалася не безпосередньо в папірні, а у торговій мережі.

Можемо також констатувати, що останні три зошити (арк. 163-180) виокремлюються у самостійну підгрупу, папір тут значно гірший від використаного у попередніх зошитах. Вочевидь, аркуші 163-180 друкувалися у меншій кількості через наявність у деяких неповних примірниках Острозької Біблії 1581 р. автентичних аркушів острозького друку, про що свідчить примірник НБУВ зі справжніми острозькими аркушами 169-175 та 180. Аркуші 176-179 у цьому примірнику бракувало, однак їх не вставили, що може свідчити про орієнтацію видавців швидше не на повноту біблійного тексту, а на «товарний вигляд» примірників, відтак можливість їх швидкого продажу. Загалом аналіз походження кожного із видів використаного паперу засвідчив його найбільш вірогідне виготовлення в околицях Любліна або Кракова, тобто на території Малопольщі. Жодного виду паперу, який можна було б вважати виготовленим у Литві, тут не застосовано, що ставить під сумнів можливість друкування цих аркушів саме у Вільнюсі. Якщо зважити на той факт, що у Любліні 1588 р. мала відбутися передача примірників від Сеньковича та Корунки до Мамоничів, то більш вірогідним виглядає виготовлення «вільнюських аркушів» у Любліні або десь неподалік. Встановлення польського походження паперу можна вважати цілком достатніми для висунення гіпотези про вірогідне

Історія і сучасний стан дослідження філіграней паперу острозької Біблії

люблінське друкування «вільнюських аркушів», які таким чином можна називати й «люблінськими». Вочевидь, такої аргументації недостатньо для остаточного висновку, однак цілком вистачає для поновлення пошуків відповідних матеріалів у польських архівах.

Щодо часу друкування філігранями, то сукупність їх використання припадає на 1586-1601 рр., а за переважаючими датами наближає час їх друкування до середини останнього десятиліття XVI ст., що відповідає переважаючому датуванню часу виходу цього уривка у сучасних бібліографічних джерелах приблизно 1595 р.

Дослідження «вільнюських аркушів» спонукало й до детальнішого вивчення філіграней тих двох примірників Острозької Біблії, до яких вставлено «вільнюські аркуші». Відповідно до використаної нами класифікації, обидва примірники належать до змішаних варіантів, де представлено переважно водяні знаки, атрибутовані до другого варіанту, однак долучено частину аркушів зі знаками першого варіанту. У примірнику із фондів Наукової бібліотеки Львівського національного ун-ту знаки першого варіанту складають 25%, у примірнику НБУВ – приблизно 15%. Всі ці факти свідчать, що вивчення філіграней потребують і інші збережені примірники «вільнюських» (або «малопольських») аркушів.

Відтак, попри тривалу й доволі інтенсивну історію дослідження філіграней паперу примірників Острозької Біблії, можна лише вважати певною мірою завершеним період емпіричного накопичення знання та інформації. Однак, перед науковцями постає необхідність розв'язання проблеми про використання двох наборів паперу, а також публікації більшої кількості водяних знаків цього видання. Нові відомості можуть надати й нові примірники цієї пам'ятки, збережені у великій кількості у багатьох книгосховищах різних країн.

Література

Друковані джерела

1. Бондар Н. П. Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: дослідження, поперіпніковий опис. – К., 2012. – 311 с.: іл.

2. Бондар Н. П. До історії друкування «вільнюських аркушів» 1595 р.: філігранологічний аналіз примірників // Наук. пр. Нац. б-ки України імені В. І. Вернадського. – Вип. 31. – К., 2011. – С. 203-213.

3. Бондар Н. П. К вопросу о существовании двух вариантов или изданий Острожской Библии 1581 г.: филигранологический анализ экземпляров // Язык, книга и традиционная культура позднего русского средневековья в жизни своего

времени, в науке, музейной и библиотечной работе XXI в.: Труды II Междунар. научн. конф. – М., 2011. – С. 174-190.

4. Бондар Н. П. Острожская Библия с «виленскими листами» из собрания НБУВ // Книга и мировая цивилизация: Материалы 11 Междунар. книговед. научн. конференц. по проблемам книговедения, (Москва, 20-21 апреля 2004 г.): В 4-х т. – М.: Наука, 2004. – Т. 2. – С. 355-359.

5. Бондар Н. П. Папір примірників острожкої Біблії 1581 р. як джерело дослідження побутування паперу на Волині в останніх десятиліттях XVI ст. // Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник ЛДЦКЗ. – Вип. 9. – Луцьк, 2013 (в друці).

6. Бондар Н. П. Філігранологічний аналіз примірників острожкої Біблії 1581 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень // Наук. пр. Нац. б-ки України імені В. І. Вернадського. – К., 2010. – Вип. 28. – С. 288-302.

7. Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова. – Львів: Вица пк., 1974. – 221 с.: іл.

8. Зернова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – М., 1947. – 193 с.: ил.

9. Ісасвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні: 2-ге вид., переробл. і доповн. – Львів: Виц. пк., 1983. – 156 с.: іл.

10. Лихачев Н. П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: Историко-археографический очерк. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1891. – 106 с., 116 табл.

11. Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков / Н. П. Лихачев. – Ч. 1-3. – Ч. 2: Предметный и хронологический указатели. – СПб.: Тип. В. С. Балашев и К°, 1899. – 248, 4 с.: ил.

12. Лосиевский И. Я. Первопечатные отечественные издания в Харьковских коллекциях: Сводный каталог. Ч. 1. Описание анонимного памятника печати, изданий Ивана Федорова и Петра Мстиславца. – Х., 1987. – 55 с.: ил.

13. Мацюк О. Я. Бумага изданий Ивана Федорова // Федоровские чтения. 1978. – М.: Наука, 1981. – С. 21-34 : ил.

14. Мацюк О. Я. Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 3. – С. 37-46.

15. Мацюк О. Я. Історія українського паперу. – К.: Ін-т укр. археограф., 1994. – 186 с.: табл.

16. Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях: XVI – початок XX століття / О. Я. Мацюк. – К.: Наук. думка, 1974. – 296 с.: іл.

17. Немировский Е. Л. Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия. – М.: Энциклопедия, 2007. – 912 с.: ил.

18. Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – М.: Книга, 1974. – 224 с.: ил.

19. Тромонин К. И. Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге. – М.: Тип. А. Семена, 1844. – [2], 22 с., 131 табл.

20. Budka W. Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki. – [Duszyni – Zdroj], 2009. – 352 s.: il.

Історія і сучасний стан дослідження філіграней паперу острожкої Біблії

21. Gębarowicz M. Z dziejw papiernictwa XVI-XVIII w. / M. Gębarowicz // Roczniki biblioteczne. – Wrocław-Warszawa, 1966. – Т. 10, – З. 1-2. – S. 1-83: 30 tabl.

22. Laucevicius E. Popierus Lietuvoje XV-XVIII a.: atlasas = Лауцвявичос Э. Бумага в Литве в XV-XVIII в.: атлас. – Vilnius: Mitnis, 1967. – 577 с.; ил.

23. Laucevicius E. Popierus Lietuvoje XV-XVIII a. = Лауцвявичос Э. Бумага в Литве в XV-XVIII в.: [текст]. – Vilnius: Mitnis, 1967. – 287 с.

Електронні ресурси

24. «Цифровая библиотека «Книжные памятники Сибири» – <http://www.spsl.nsc.ru/rbook/#tab07>.

25. Издания Ивана Федорова Острожская Библия – <http://www.spsl.nsc.ru/rbook/Издания%20Ивана%20Федорова/Острожская%20библия/index.html>.